

Wojciech Słomski

***Wychowanie w rodzinie –
podstawa wszelkiego wychowania człowieka***

***Family upbringing - the basis of all upbringing
of a human being***

Keywords: *upringing process, family upbringing*

Dominujące współcześnie w psychologii koncepcje rozwój człowieka rozpatrują w perspektywie interakcyjnej, traktującej jednostkę oraz jej środowisko jako otwarte systemy, które nieustannie oddziałują na siebie. Odwołując się głównie do ekologii rozwoju, która podkreśla dynamiczny związek między człowiekiem a jego otoczeniem, bardzo ważna wydaje się myśl U. Bronfenbrennera, że rozwój zawsze realizowany jest w określonym kontekście. Społeczny kontekst rozwoju jednostki tworzą jej relacje z innymi osobami, dla których ona również stanowi element otoczenia. Taka perspektywa jest podstawą założenia, że w rodzinie występuje nie tylko zależność między funkcjonowaniem rodziców a rozwojem dziecka, ale także między zachowaniem dziecka a rozwojem rodziców [Bakiera, 2009: 59].

Jakość kontaktów społecznych, w tym głównie kontaktów na gruncie rodziny, można uznać za najważniejszy czynnik wpływający na rozwiązanie kryzysów rozwojowych, pamiętając jednocześnie, że rozwój

człowieka dokonuje się w ścisłej zależności od otoczenia społecznego, w tym przede wszystkim od rodziny. Środowisko rodzinne pełni dwie funkcje - jest źródłem stymulacji jednostki oraz kontekstem jej aktywności. Rozwój dziecka w tym kontekście polega na przekształcaniach systemu jednostka - środowisko oraz zmianach podsystemu, jakim jest psychika człowieka. Oznacza to, że zmiany rozwojowe jednostki stanowią rezultat wzajemnych oddziaływań, które występują w środowisku, i które przebiegają w dwóch kierunkach - do i od jednostki.

Związek pomiędzy jednostką a jej środowiskiem, traktowanym jako kontekst rozwoju, może być rozpatrywany w kontekście interakcji i stosunków społecznych. Interakcje międzyosobowe, rozumiane jako wszelkie oddziaływania jednostek na siebie w danym czasie, realizowane są na drodze komunikacji werbalnej oraz niewerbalnej. Kolejne kontakty pomiędzy jednostkami pozostawiają po sobie ślad, jednocześnie stanowią podstawę oczekiwań wobec przyszłych interakcji. Ciąg interakcji wyznacza określony stosunek osób do siebie, ponieważ poszczególne interakcje, modyfikują stosunki interpersonalne poprzez zmianę stopnia ich intymności, wzajemności a także percepcję partnerów. Relacje interpersonalne trwają i przekształcają się również wówczas, gdy nie występują bezpośrednie kontakty między osobami. Podstawą ich istnienia są w takiej sytuacji wcześniejsze doświadczenia, które zostały zakodowane w postaci wspomnień oraz aktualne ich opracowywanie pod wpływem interakcji z innymi osobami.

Szczególnie bliskie związki pomiędzy członkami rodziny powodują, że rodzinę można traktować jako podstawowy kontekst rozwojowy wspomagający procesy rozwojowe wszystkich osób ją tworzących. Długotrwałe, bezpośrednie interakcje rodzinne oraz kształtujące się na ich podstawie stosunki, bardzo silnie wpływają na funkcjonowanie zarówno dzieci, jak również osób dorosłych, także w kontaktach poza rodziną [Bakiera, 2009: 59].

Termin „rodzina” funkcjonuje zarówno w języku potocznym, jak również w wielu dziedzinach nauki. W języku potocznym oznacza małżeństwo oraz ich dzieci, jednak obserwacja współczesnego świata każe wskazać, iż

nie do końca rodzinę można ujmować tak jednoznacznie. Chodzi o to, iż zmiany w jej strukturze każą terminem tym obejmować wszystkie typy rodzin – również te, które powstały w wyniku wymiany pierwotnych partnerów w małżeństwie na nowych, małżeństwa z dziećmi adoptowanymi czy tzw. rodziny zastępcze, rodziny grupowe oraz zrekonstruowane. Wśród wielu definicji rodziny, które występują w literaturze wymogi takie spełnia definicja zaproponowana przez J. Szczepańskiego. Brzmi ona następująco: *Rodzina to mała grupa pierwotna złożona z osób, które łączy stosunek małżeński i rodzicielski oraz silna więź międzyosobnicza. W tym przypadku chodzi tu o stosunek rodzicielski w szerokim, społeczno-prawnym rozumieniu tego terminu, umacniany z reguły prawem naturalnym, obyczajami i kontekstem kulturowym* [Szczepański, 1997: 695]. Z. Tyszka twierdzi z kolei, że *rodzina stanowi integralną część każdego społeczeństwa; stanowi jego najmniejszą i podstawową komórkę. Jest najważniejszą grupą społeczną, grupą podstawową, z którą człowiek jest ściśle związany znaczną częścią swojej osobowości i ważnymi pełnionymi przez siebie rolami społecznymi (rola męża, żony, ojca, matki, żywiciela rodziny, itp.) Jest także dlań tzw. grupą odniesienia, z którą świadomie i mocno identyfikuje się jako jej członek, współtworzy i przejmuje kultywowane w niej poglądy, postawy, obyczaje, wzory zachowania i postępowania* [Tyszka, 1997: 695]. Jeszcze inna definicja akcentuje społeczny kontekst rodziny oraz role jej członków, normy i indywidualny system wartości wskazując, iż *rodzina to grupa, która jest formacją społeczną i składa się z pewnej liczby jednostek pozostających w określonych pozycjach, rolach w stosunku do siebie i która ma własny system wartości oraz normy regulujące zachowanie jednostek w sprawach ważnych dla grupy, a zatem rodzice i dzieci występują w określonych rolach i zajmują określone pozycje w strukturze wewnętrznej rodziny* [Ochmański, 2001: 83].

Rodzina jest naturalnym środowiskiem rozwoju wszystkich członków. Przyjmując zatem, że rozwój to proces zmian, które wynikają z gromadzenia i opracowywania doświadczenia najważniejszą rolę w tym kontekście odgrywają interakcje wewnątrzrodzinne, dzięki którym jednostka:

- zdobywa doświadczenia stanowiące fundament kolejnych zmian rozwojowych,
- przyswaja sobie wzorce organizowania i interpretacji tego doświadczenia,
- uczy się zasad współżycia społecznego, norm moralnych,
- uczestniczy w interakcjach międzypokoleniowych, doświadczając problemów różnych faz rozwojowych,
- uczy się pełnienia funkcji społecznych,
- wchodzi w bliskie interakcje, ucząc się zasad wymiany psychicznej, otwartości oraz okazywania wsparcia dla innych i podlegania ich wpływowi,
- zdobywa ważne informacje będące podstawą do samookreślenia i samooceny [Bakiera, 2009: 63].

Aktywność, która realizowana jest w rodzinie jest źródłem doświadczeń, które można uznać za fundamentalne. Różnorodność problemów rozwojowych i odmienność pełnionych ról rodzinnych pozwala na zdobywanie bogatego doświadczenia indywidualnego, Stwarza również warunki sprzyjające wymianie doświadczeń między bliskimi osobami. Różne etapy rozwoju poszczególnych członków rodziny wymagają różnych reakcji. Wiedza zdobyta na podstawie kontaktów w rodzinie dotyczy przede wszystkim prawidłowości wywierania wpływu na innych, podlegania wpływom oraz konsekwencji wzajemnych oddziaływań. Dla osób dorosłych pełnienie ról rodzinnych stanowi bardzo ważny obszar aktywności umożliwiający zaspokojenie ważnych potrzeb. Jest istotnym komponentem ich poczucia tożsamości. Doświadczenia, które zdobywane są w środowisku rodzinnym przez wszystkich członków rodziny mają podstawowe znaczenie dla dokonujących się zmian rozwojowych. Bliskie interakcje w rodzinie stwarzają sprzyjają także warunki do zdobywania i wykorzystywania zdobytych już doświadczeń w środowiskach pozarodzinnych.

Rodzina to środowisko społeczne, które zaspokaja najważniejsze potrzeby swych członków. Mówiąc o potrzebach można odwołać się do teorii psychologicznych. Jedną z najbardziej znanych zaproponował Abraham

Maslow, który podkreślał obecność dwóch poziomów potrzeb – tak zwanych potrzeb niedoboru oraz wzrostu (metapotrzeb). Potrzeby niedoboru tworzą strukturę hierarchiczną, w której podstawę stanowią najbardziej pierwotne potrzeby fizjologiczne. Po ich zaspokojeniu zostają pobudzone nowe potrzeby, określane przez Maslowa jako potrzeby bezpieczeństwa. Zaspokojenie, przynajmniej w sposób częściowy potrzeb niższego rzędu powoduje uruchomienie poziomu najwyższego - poziomu potrzeb związanych z samourzeczywistnieniem. Potrzeby te mogą przybierać różne formy, co warunkowane jest indywidualnymi potrzebami jednostki [Strelau, 2004: 431]. Rodzina kształtuje warunki szczególnie sprzyjające zaspokojeniu potrzeby bliskości, akceptacji, a także ekspresji emocjonalnej, doznawania opieki oraz opiekowania się innymi osobami. Relacje w rodzinie w przeciwieństwie do relacji w grupach wtórnych charakteryzują się bliskością i intymnością. Rodzina, jako środowisko naturalne jest w stanie stworzyć optymalne warunki rozwojowe. Współczesna psychologia podkreśla przede wszystkim złożony charakter interakcji w rodzinie, która jako system powiązanych ze sobą jednostek tworzy pewną spójną całość. Ważną cechą tej całości jest to, że nie może być rozpatrywana jako suma składających się na nią części. Dla interpretacji rodziny w perspektywie systemowej konieczne jest poznanie zarówno tworzących ją osób, jak również zmian, które w niej występują, i interakcji pomiędzy nimi oraz zmian w tych relacjach. W grupie społecznej jaką jest rodzina występujące interakcje z powodu czasu ich trwania, głębokości, intensywności oraz powtarzalności są szczególnie ważne dla rozwoju tworzących ją osób. Stosunki rodzinne, które wynikają z częstych interakcji, nie zmieniają się w tym samym stopniu co relacje w innych grupach społecznych. Kontakty międzyosobowe w rodzinie są także dużo częstsze niż w jakiegokolwiek innej grupie społecznej - wpływają w ten sposób na siłę zaangażowania członków rodziny i w tworzenie relacji o charakterze wspólnotowym [Bakiera, 2009: 64].

Rodzina, która funkcjonuje we właściwy sposób zachowuje własne zdolności regulacyjne i *poprzez sprzężenia zwrotne, procesy morfogenezy*

(inicjujące zmianę) i homeostazy, modyfikuje swoje funkcjonowanie w kierunku utrzymania równowagi [Bakiera, 2009: 64]. Dla systemu rodzinnego oscylacja pomiędzy stałością a zmiennością stanowi naturalną tendencję, i warunkuje przetrwanie rodziny. Zdolność do homeostazy pozwala najmniejszej grupie społecznej chronić się przed nadmiarem napływających bodźców i warunkuje tendencję do stabilizacji. Dzięki temu rodzina ma możliwość kultywowania swoich tradycji, zwyczajów, norm. Może także opierać się nadmiernej presji otoczenia. Dzięki homeostazie możliwe jest utrzymanie tożsamości rodziny. Niemożność utrzymania rodziny mogłaby doprowadzić do dezorganizacji, w czasie której każda zmiana w otoczeniu powodowałaby zmianę w systemie rodzinnym. Jednak nadmiar oddziaływań utrzymujących dotychczasowy układ rodzinny może prowadzić do zamknięcia się systemu i w efekcie do utraty zdolności adaptacyjnych. Przed takim brakiem elastyczności rodzinę chroni tak zwany mechanizm morfogenezy, który prowadzi do zmiany. Zdrowa rodzina posiada zdolność ciągłego ustalania równowagi pomiędzy tendencją do stałości rodziny i tendencją do zmian. Zmieniające się formy opieki rodziców nad dzieckiem i dostosowane do jego rozwoju to jeden z czynników, które wpływają na regulację procesów równowagi w rodzinie. Brak elastyczności rodziców w tym zakresie widoczny jest w sztywności postaw rodziców i nierespektowaniu zmian rozwojowych, co świadczy o dominowaniu procesów homeostatycznych [Bakiera, 2009: 65].

W relacjach rodzinnych szczególnie istotne są działania rodziców. Od nich uzależnione jest trwanie i jakość rozwoju całego systemu rodzinnego. Rodzice, decydują o interakcjach w samej rodzinie jak również w innych podsystemach. Pełnienie ról rodzicielskich wymaga zdolności do kierowania, kontroli i opieki nad dzieckiem. Właściwe odgrywanie ról rodzicielskich wiąże się z koniecznością zmian w proporcjach pomiędzy tymi trzema elementami w zależności od potrzeb rozwojowych dziecka. Rodzicielstwo zawsze jednak łączy się z autorytetem. Podsystem rodziców powinien znajdować się na szczycie hierarchii, jako system sprawowania władzy. Relacje w rodzinie, które opierają się na autorytecie rodziców są pew-

ną naturalną formą treningu umiejętności interpersonalnych dla dzieci, które w taki sposób zdobywają doświadczenia w kontaktach o nierównym podziale sił. Takie zachowania rodziców, jak: kontrola, kierowanie, ograniczanie swobody dziecka, dostosowane do jego potrzeb i możliwości, stanowią przejaw działań rodzicielskich, które bazują na autorytecie. Ich cel to socjalizacja dziecka, i jednocześnie z punktu widzenia dorosłych są źródłem ważnych rozwojowo doświadczeń, które wynikają z pełnienia roli rodzicielskiej. W rodzinie funkcjonalnej stopień oraz rygoryzm władzy rodzicielskiej stopniowo maleje, ponieważ rozwijającemu się dziecku w coraz większym stopniu potrzebna jest niezależność.

Rodzice to pierwsi wychowawcy, którzy przygotowują dziecko do samodzielnego życia w społeczeństwie. Wpływ rodziców w perspektywie oddziaływania zamierzonego i niezbędnego dla prawidłowego rozwoju psychicznego i społecznego dziecka, jest decydujący w procesie formowania osobowości. W tym kontekście należy podkreślić rolę intencjonalnych działań wychowawczych rodziców, i rozpatrywanie rodziny jako najważniejszego środowiska wychowawczego. Najważniejszym zadaniem wychowawców – czyli rodziców - jest opieka nad rozwojem dzieci, inaczej mówiąc *organizowanie warunków do zdobywania takich doświadczeń, które mogą przyczyniać się do kształtowania pozytywnych właściwości osobowych dziecka i do korygowania cech niepożądanych. Proces wychowania, rozumiany jako stwarzanie korzystnych warunków do rozwoju dzieci,, wymaga od rodziców, jako osób bardziej dojrzałych, umiejętności ukierunkowania osób mniej dojrzałych, czyli dzieci. Jest to podążanie dorosłych i młodszych osób w tym samym kierunku, co dzieciom daje przede wszystkim poczucie bezpieczeństwa, dorosłym - poczucie bycia potrzebnym* [Bakiera, 2009: 66].

Wychowanie dziecka w rodzinie z jednej strony opiera się na wzorach, które zostały dostarczane w przeszłości, a z drugiej jest efektem konkretnych zachowań członków rodziny w konkretnej sytuacji. W tym zakresie należy uwzględnić dwa zjawiska: modeling (kształtowanie, modelowanie) – jest to teoria społeczno-poznawcza, a jej oddziaływania na zachowanie

człowieka jest dobrze udokumentowane. Pełni on cztery podstawowe funkcje:

Po pierwsze, ważny jest efekt uczenia się przez obserwację. W teorii zakłada się, że dziecko uczy się poprzez obserwowanie zachowań rodziców. Wszyscy członkowie rodziny mają sposobność takiej obserwacji, w efekcie czego następuje dyfuzja określonych zachowań - na przykład obserwując zachowanie rodzica, dziecko uczy się lekceważenia obowiązków, lub przeciwnie jest bardzo obowiązkowe. Kolejnym elementem jest obserwowanie pozytywnych lub negatywnych skutków zachowań. Należy także zwrócić uwagę na tak zwany „efekt ułatwionej reakcji” - w praktyce polega to na tym, że jeżeli na przykład rodzice pozwalają starszemu dziecku na określone zachowanie, to młodsze dziecko będzie miało mniej oporów, aby zachowywać się podobnie. Ostatnią funkcją jest ustalenie poznawczych standardów dla własnych zasad i norm. Poprzez obserwowanie zachowania innych osób dziecko uczy się norm postępowania, do których w przyszłości prawdopodobnie samo będzie się stosowało - na przykład jeśli dziecko obserwuje dorosłych, którzy spędzają wolny czas uprawiając sport, to prawdopodobnie uzna to za normę spędzania wolnego czasu i w przyszłości będzie się zachowywać podobnie [Borzucka-Sitkiewicz, 2006: 27].

Drugie zjawisko to tak zwane antecedencje. Są to sygnały, bodźce do działania, które mogą przybierać postać pamiątek, znaków, symboli i norm. W środowisku domowym istnieje wiele takich antecedencji - na przykład nadzór nad wynikami szkolnymi dziecka i pomoc w przypadku trudności może determinować pozytywny stosunek dziecka do nauki szkolnej w przyszłości. Rodzinne wzory mają także zdolność do ograniczania wpływów sygnałów z zewnątrz - na przykład to rodzice decydują, czy pójdą z dzieckiem do kina, czy pozwolą mu spędzić cały dzień przy grach komputerowych.

Powyższe rozważania prowadzą do ważnego wniosku. W procesie wychowania niezwykle istotne są postawy rodziców w stosunku do dzieci. Postawy wynikają ze związku trzech podstawowych komponentów: po-

znawczego, afektywnego oraz behawioralnego. Postawa rodzicielska - macierzyńska czy ojcowska - jest *tendencją do przejawiania wobec dziecka specyficznego zachowania (werbalnego bądź niewerbalnego), odbierania go w określony sposób oraz myślenia o nim. W konsekwencji tej postawy dziecko jest postrzegane, oceniane i traktowane przez matkę lub ojca tak jak warunkuje przyjęta postawa* [Bogdanowicz, Lipowska, 2008: 129]. Postawy rodzicielskie można podzielić na dwie grupy: te, które są wskazane dla harmonijnego rozwoju dziecka (akceptacja, współdziałanie, dawanie właściwej dla jego wieku swobody, uznanie jego praw) oraz takie, które mogą przyczyniać się do powstania zaburzeń w rozwoju dziecka (postawy: unikająca, odtrącająca, nadmiernie wymagająca, nadmiernie chroniąca). Zachowanie rodzica wynikające z jego postawy wywołuje u dziecka reakcje w postaci określonego zachowania.

Summary

In the upbringing process unusually essential are parents' attitudes towards their children. Attitudes result from the relation of three basic components: cognitive, affective and behavioural. The parental attitude - maternal or paternal - is a tendency to manifest a specific (verbal or non - verbal) behaviour towards their child, construing and thinking about him in a definite way. So in the consequence of this attitude the child is perceived, assessed and treated by mother or father as the assumed attitude conditions it. One can divide parental attitudes into two following groups: these which are recommended for the child's harmonious development (acceptance, cooperation, giving him age-appropriate freedom, acknowledgement of his rights) and the ones which can contribute to the rise of disorders in the child's development (attitudes: avoiding, rejecting, excessively demanding, excessively protecting). The parent's behaviour resulting from his attitude evokes reactions in the child in the form of a definite behaviour.

- [1] Bakiera, L. 2009. *Generatywność rodziny jako wartość rozwojowa rodziców*, in: Harwas – Napierała B (red), *Rodzina jako wartość w rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [2] Bakiera, L. 2009. *Rola rodziny w rozwoju człowieka*, in: Harwas – Napierała B (red), *Rodzina jako wartość w rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [3] Bogdanowicz, M. Lipowska, M. 2008. *Rodzinne, edukacyjne i psychologiczne wyznaczniki rozwoju*, Impuls, Warszawa.
- [4] Borzucka-Sitkiewicz, K. 2006. *Promocja zdrowia i edukacja zdrowotna*, Impuls, Kraków.
- [5] Ochmański, M. 2001. *Nagrody i kary w wychowaniu dzieci w młodszym wieku szkolnym*, WSP, Warszawa.
- [6] Strelau, J. 2004. *Psychologia*, T. 2, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [7] Szczepański, J. 2001. *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa.
- [8] Tyszka, Z. 1997. *Rodzina*, in: W. Pomykało (red), *Encyklopedia pedagogiczna*, Fundacja Innowacja, Warszawa.